

โนราสร้างสรรค์ของสุพัฒน์ นาคเสน

The Creative Nora Dance of Supat Narksen

ไกรสร จันทน้อย

Kraisorn Juntanoy

คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาองค์ประกอบและกระบวนการในการสร้างสรรค์การแสดงโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน โดยศึกษาจากเอกสารการสัมภาษณ์ และการสังเกตการณ์เกี่ยวกับวิธีการสร้างสรรค์ผลงาน จนเกิดเป็นศิลปะการแสดงในแบบเฉพาะตน

ผลจากการวิจัยพบว่า โนราสุพัฒน์ นาคเสน มีองค์ประกอบในการสร้างสรรค์ผลงาน 3 อย่าง คือ 1) แนวคิด เกิดจากการผนวก 2 แนวคิดหลัก คือ แนวคิดที่เกิดจากความต้องการของหน่วยงาน และแนวคิดที่เกิดจากความต้องการอิสระของโนราสุพัฒน์ นาคเสน 2) รูปแบบ มีการสร้างสรรค์ให้อยู่ในจารีตเดิม 3) องค์ประกอบการแสดง มี 5 องค์ประกอบ ได้แก่ ผู้แสดง ทำรำ ดนตรี บทร้อง และเครื่องแต่งกาย ส่วนในด้านกระบวนการสร้างสรรค์ พบว่ามีแบบแผนในการสร้างสรรค์ใน 5 ด้าน ได้แก่ ด้านผู้แสดง ด้านทำรำ ด้านดนตรี ด้านบทร้อง และด้านเครื่องแต่งกาย

คำสำคัญ: โนรา การสร้างสรรค์

Abstract

The objectives of this research were to study basic elements and process of creating the Nora performance of Nora Supat Narksen. The data were collected by using the studying related documents, interviewing, and observing his work, which created and developed from his knowledge, until it became unique.

The research findings were found that Nora Supat Narksen was a talented Nora performer. The major elements of his working process were 1) the ideas of creation were from two main reasons including the demanding of the customer and the free idea of him, 2) the show was adapted and created under the traditional rules, and 3) the elements of his performance

were consisted of 5 factors which were 1) the performer factor, 2) the creative movements, 3) the musical factor, 4) the lyrics factor, and 5) the costume factor. However, his working process was creatively produced by the following factors. 1) the performer factor, 2) the creative movements divided into two forms that were comprised of the dance with and without lyrics, 3) the musical factor, 4) the lyrics factor, and 5) the costume factor.

Keywords: Nora, Creativity

บทนำ

โนราเป็นศิลปะการแสดงพื้นบ้านภาคใต้ อันทรงคุณค่าทางศิลปะ งดงามด้วยกระบวนการทำและลีลาการรำรำที่โดดเด่น องค์ประกอบการแสดงคงความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ และสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ศิลปะการแสดงโนราเรียกกันหลายอย่าง เช่น มโนราห์ โนรา เป็นต้น ส่วนตำนานโนรานั้น มีหลายตำนานถูกเล่าต่อ ๆ กันมาหลายชั่วอายุคนและหลายกระแส จึงทำให้ตำราเกี่ยวกับตำนานโนราในปัจจุบันมีหลายฉบับ เนื้อความในแต่ละฉบับมีความคล้าย และแตกต่างกันตาม ภาวะนิยม (Nanakorn, 1980: 73-74)

โนราถือเป็นศิลปะการแสดงที่ช่วยสร้างบรรทัดฐาน และหล่อหลอมคนในสังคมให้เป็นสังคมที่ดีงามตลอดมา ด้วยการสวดแทรกคำสอน คติความเชื่อ ค่านิยม และขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ผ่านพิธีกรรมและศิลปะการแสดงโนรา สิ่งเหล่านี้คือระบบคุณค่าทางสังคมที่ส่งต่อกันมา และสร้างรากฐานให้กับคนในสังคมภาคใต้สืบมา แต่เนื่องจากกระแสวัฒนธรรมตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามา ส่งผลให้เกิดความเจริญทางด้านการคมนาคม เทคโนโลยี และการสื่อสารต่างๆ เมื่อมีการเชื่อมโยงทางสังคมที่กว้างขวาง ผ่านทางสื่อและเทคโนโลยีที่ทันสมัย ทำให้เกิดความหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมดังกล่าว เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา และมีความสัมพันธ์

เกี่ยวเนื่องกับความอยู่รอดของวัฒนธรรมดั้งเดิม ซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายไป เพราะการถูกกลืนทางวัฒนธรรม

สำหรับศิลปะการแสดงโนราในปัจจุบันยังคงความนิยมอย่างแพร่หลาย แต่รูปแบบเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามกาลเวลา อย่างไรก็ตามศิลปะการแสดงโนรา ยังคงความเป็นเอกลักษณ์ของชาวใต้ และเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมสืบมาแต่โบราณ (Ketkeaw, 1995: 246) จะเห็นว่าศิลปะการแสดงโนรา มีการปรับปรุงและพัฒนามาโดยตลอด เช่น เดิมทีการแสดงโนร่าก่อน พ.ศ. 2460 ผู้แสดงเป็นผู้ชายล้วน และต่อมาอีก 70 ปี ให้หลังได้มีผู้หญิงร่วมแสดงด้วย (Kosonhemmanee, 2010: 23) มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการแสดงหลายประการ เช่น เริ่มรำเป็นหมู่เป็นชุดคราวละหลายๆ คน ริเริ่มให้มีการแสดงเรื่องหรือนิยาย แทนการเล่นจับบอออกพราน มีการปรับปรุงโรงโนราตามแบบอย่างโรงลิเก เช่น มีม่าน มีหลิบ มีระบาย และมีฉากเขียนเป็นภาพ มีการริเริ่มนำเอาดนตรีสากลและการร้องเพลงลูกทุ่งเข้ามาประกอบ เป็นต้น (Sanloha, 1999: 44-46) ส่วนทำรำโนราที่เป็นท่าหลัก ก็มีความแตกต่างกัน เพราะต่างครูก็ต่างตำรา และสมัยก่อนก็มีการประดิษฐ์ท่ารำเพิ่มเติมอยู่เรื่อยๆ ทำให้ท่ารำโนราของแต่ละสายตระกูล แต่ละยุคมีความแตกต่างกัน (Ketkeaw, 1995: 12)

จากการปรับปรุงพัฒนาผลงานในอดีตนั้นสะท้อนให้เห็นว่านาฏศิลป์แต่ละยุคแต่ละสมัย เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสค่านิยม และรสนิยมของคนในสังคม ศิลปินจำเป็นต้องอาศัยกระบวนการสร้างสรรค์ ในการพัฒนาศิลปะการแสดงให้มีความแปลกใหม่อยู่เสมอ เพื่อรับมือกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เห็นได้จากโนราสุพรรณ นาคเสน ผู้ซึ่งเป็นทั้งครูและศิลปินที่มีความรู้ความสามารถทางด้านศิลปะการแสดงโนรา ปัจจุบันได้ปฏิบัติการสอนอยู่ที่วิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช ในฐานะครูและศิลปินผู้รักและห่วงใยในศิลปะการแสดงโนรามาดั้งแต่เยาว์วัย โнораสุพรรณ นาคเสน ได้เล็งเห็นถึงกระแสความนิยมในการชมศิลปะการแสดงโนราที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ด้วยสาเหตุเนื่องจากอิทธิพลทางด้านสภาพสังคมและวัฒนธรรมในภูมิภาค ที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งมีผลกระทบต่อระบบความเชื่อ ค่านิยม และประเพณี ที่เกี่ยวข้องกับศิลปะการแสดงโนรา ทำให้ศิลปะการแสดงโนราถูกลดทอนความสำคัญลง ด้วยเกรงว่าศิลปะการโนรานั้น อาจจะเสื่อมความนิยมลงไป โнораสุพรรณ นาคเสน จึงมีเจตนารมณ์ที่จะรักษาและสืบทอดศิลปะการแสดงโนราให้คงอยู่ต่อไป โดยการนำกระบวนการสร้างสรรค์มา

พัฒนาและปรับปรุงศิลปะการแสดงโนราของตนให้มีความแปลกใหม่ เพื่อดึงดูดความสนใจจากผู้ชมทั้งยุคเก่ายุคใหม่ ให้หันกลับมาชื่นชม และซาบซึ้งกับศิลปะการแสดงโนราอีกครั้ง

เนื่องด้วยโนราสุพรรณ นาคเสน เป็นผู้ที่ได้รับการฝึกหัดการรำโนรา จากครูโนราที่มีความรู้ความสามารถ และมีชื่อเสียงหลายท่าน อาทิ โนรายก ชูบัว ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงโนรา ปี พ.ศ. 2530 โนราพร้อม จำวัง โนราเคลื่อน แก้วถาวร เป็นต้น ทั้งยังได้คลุกคลีอยู่กับโนราคณะต่างๆ กว่าคอนชีวิต โнораสุพรรณ นาคเสน จึงได้สั่งสมองค์ความรู้และกลเม็ดเด็ดพรายจากครูโนราหลายท่าน จนทำให้โนราสุพรรณ นาคเสน เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถและเชี่ยวชาญในศิลปะการแสดงโนราเป็นอย่างดี ซึ่งความรู้ความสามารถดังกล่าว ได้กลายเป็นต้นทุนที่ดีเยี่ยมในการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านศิลปะการแสดงโนรา ผ่านกระบวนการสร้างสรรค์จนเกิดเป็นผลงานศิลปะการแสดงแนวใหม่ ตอบสนองความนิยมของผู้ชมในยุคปัจจุบัน และสอดคล้องกับความต้องการของบุคคล และหน่วยงานต่างๆ ที่ให้การสนับสนุน

สำหรับผลงานการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงทางด้านโนรา ของโนราสุพรรณ นาคเสนนั้นได้กลายเป็นที่รู้จัก และสร้างชื่อเสียงให้กับโนราสุพรรณ นาคเสน เป็นอย่างมาก ดังปรากฏในผลงานศิลปะการแสดงโนราสร้างสรรค์ที่นำเสนอผ่าน “คณะชาตรีศรีนาฏศิลป์” ซึ่งได้ก่อตั้งขึ้นในวิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช ภายใต้การอำนวยการและการฝึกซ้อมผ่านกระบวนการสร้างสรรค์ของโนราสุพรรณ นาคเสน อีกทั้งได้ส่งผลงานศิลปะการแสดงโนราสร้างสรรค์เข้าร่วมประกวดในงาน “การประกวดดนตรีและการแสดงพื้นบ้านโนรา ชิงชนะเลิศแห่งประเทศไทย ครั้งที่ 1 ประจำปี 2549” จนประสบความสำเร็จ สามารถคว้ารางวัลชนะเลิศอันดับหนึ่ง ได้รับโล่พระราชทานจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี นอกจากนี้ยังมีผลงานอื่นๆ ที่ได้สร้างสรรค์ ซึ่งมีความโดดเด่น และสร้างชื่อเสียงให้กับวิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช ได้แก่ ศิลปะการแสดงโนราเทิดพระเกียรติ ที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อจัดแสดงในงานมหกรรมวัฒนธรรมเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ประจำปี 2557 ซึ่งจัดแสดงในนามตัวแทนภาคใต้ ศิลปะการแสดงโนราบูชาพระธาตุ ที่ได้สร้างสรรค์ขึ้น และจัดแสดงในนามตัวแทนประเทศไทย เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ณ พระบรมมหาราชวังวัดนครคีรีธรรมราช ในงานวันมาฆบูชา ถวายผ้าพระภฏานาชาติ ประจำปี 2554 และผลงานศิลปะการแสดง

โนรา ในงานครบรอบ 120 ปี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ โรงละครแห่งชาติ จังหวัดกรุงเทพมหานคร ที่ได้สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อเทิดพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2557 จากผลงานการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดองค์ความรู้ต่างๆ มากมายเกี่ยวกับการพัฒนาศิลปะการแสดง โดยใช้กระบวนการสร้างสรรค์

ดังนั้นผู้วิจัยจึงมุ่งสนใจศึกษาประวัติและผลงานของโนราสุพัฒน์ นาคเสน เพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบในการสร้างสรรค์ศิลปะแสดงโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน ทั้งทางด้านแนวคิดในการสร้างสรรค์ รูปแบบในการสร้างสรรค์ ตลอดจนองค์ประกอบการแสดง ได้แก่ ผู้แสดง ท่ารำ บทร้อง เครื่องแต่งกาย และดนตรี นอกจากนี้ผู้วิจัยยังมุ่งศึกษากระบวนการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงทางด้านโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน เนื่องจากกระบวนการดังกล่าว จะก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็นแนวทางเพื่อการพัฒนาศิลปะการแสดงอื่นๆ ได้ สุดท้ายนี้ผู้วิจัยเชื่อมั่นว่าองค์ความรู้ใหม่ๆ ทั้งหมด ที่ได้จากการศึกษาวิจัยเรื่องโนราสร้างสรรค์ของโนราสุพัฒน์ นาคเสน จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาศิลปะการแสดง ทั้งในระดับท้องถิ่น และระดับชาติสืบไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 ศึกษาองค์ประกอบในการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน

2.2 ศึกษากระบวนการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน

วิธีดำเนินการวิจัย

1. การศึกษาข้อมูลจากเอกสาร โดยวิธีการจัดเก็บข้อมูล จากตำรา หนังสือ เอกสารวิชาการ งานวิจัย และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อศึกษาวิเคราะห์ ในประเด็นเกี่ยวกับศิลปะการแสดงโนรา และการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดง

2. การศึกษาภาคสนาม โดยการสัมภาษณ์ และการสังเกตการณ์

2.1 การสัมภาษณ์ ได้แก่ 1) การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก คือ โнораสุพัฒน์ นาคเสน โดยมีประเด็นหลัก ได้แก่ ประวัติส่วนตัว องค์ความรู้เกี่ยวกับการแสดงโนรา องค์ประกอบในการสร้างสรรค์ และกระบวนการสร้างสรรค์ผลงาน และ 2) การสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยมี

หลักเกณฑ์ คือ เป็นผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ความทางด้านศิลปะการแสดงโนรา จากวิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช สถานศึกษาระดับอุดมศึกษา ที่เปิดการเรียนการสอนทางด้านศิลปะการแสดงโนรา คณะโนราอาชีพ และผู้ชมที่มีประสบการณ์ การชมมาอย่างยาวนาน ในการสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องสามารถจำแนกได้ 6 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มอาจารย์ กลุ่มศิลปินโนรา กลุ่มนักดนตรี กลุ่มผู้บริหาร กลุ่มนักแสดง และกลุ่มผู้ชม

2.2 การสังเกตการณ์ ใช้การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม และแบบไม่มีส่วนร่วม โดยมีประเด็นในการสังเกตการณ์ด้านต่างๆ ได้แก่ ผู้แสดง ท่ารำ นักแสดง บทร้อง และดนตรี

การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม โดยการเข้าร่วมฝึกหัดการรำโนราร่วมกับคณะนักเรียน ซึ่งมีโนราสุพัฒน์ นาคเสน เป็นครูผู้สอน ส่วนการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม มีการสังเกตการณ์ และบันทึกข้อมูลอยู่ห่างๆ จากการแสดง การเรียนการสอนตามสภาพที่เกิดขึ้นจริง

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ และแบบสังเกตการณ์ ส่วนในด้านการตรวจสอบ และประกันคุณภาพของเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย มีการคัดเลือกผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ด้านการวิจัย ให้เป็นผู้ตรวจสอบประสิทธิภาพของเครื่องมือ โดยผู้ทรงคุณวุฒิดังกล่าวมี 3 ท่าน ได้แก่ ผศ.ดร.อนุกุล วิจารณ์สุขสมบูรณ์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ดร.สุรัตน์ จงดา วิทยาลัยนาฏศิลป์ ดร. สุรสิทธิ์ วิเศษสิงห์ วิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

โดยเริ่มจากการจัดระเบียบข้อมูลจากการศึกษาเอกสาร วิเคราะห์แล้วนำข้อมูลมาตีความให้เกิดความเข้าใจ เพื่ออธิบายความในรายงานการวิจัยดังนี้ คือ 1) ศิลปะการแสดงโนรา 2) ปัจจัยที่นำไปสู่ศิลปะการแสดงโนราสร้างสรรค์ 3) โнораสร้างสรรค์ 4) โнораสุพัฒน์ นาคเสน ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลจากศึกษาภาคสนาม ก็เริ่มจากนำข้อมูลที่ได้จากการบันทึกเสียง การบันทึกภาพ และการจดบันทึกข้อมูลการสัมภาษณ์ มาถอดเทปและตรวจสอบข้อมูล

จากนั้นก็นำข้อมูลที่ศึกษาจากเอกสารการสัมภาษณ์ และการสังเกตการณ์มาแบ่งออกเป็นประเด็นหลักๆ ได้แก่ ความเป็นมาและความสำคัญของศิลปะการแสดงโนรา ปัจจัยที่ทำให้เกิดศิลปะการแสดงโนราสร้างสรรค์ ศิลปะการแสดง

โนรากับการสร้างสรรค์ โนราสุพัฒน์ นาคเสน กับ ศิลปะการแสดงโนราสร้างสรรค์ ประวัติและผลงานของโนราสุพัฒน์ นาคเสน องค์ประกอบในการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงของโนราสุพัฒน์ นาคเสน การสร้างสรรค์ท่ารำ ของโนราสุพัฒน์ นาคเสน กระบวนการสร้างสรรค์ผลงาน ของโนราสุพัฒน์ นาคเสน

สำหรับการตรวจสอบข้อมูล ก็ใช้วิธีการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า โดยการศึกษา และเชื่อมโยงข้อมูลเรื่องเดียวกัน จากที่มาหลายแหล่ง เพื่อประกันความน่าเชื่อถือในความถูกต้องของข้อมูล

สรุปผลการวิจัย

1. จากการศึกษาด้านองค์ประกอบในการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงโนรา ของโนราสุพัฒน์ นาคเสน พบว่า มีองค์ประกอบสำคัญ ในการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงทางด้านโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน ประกอบด้วย 3 องค์ประกอบหลัก ได้แก่ แนวคิดในการสร้างสรรค์ รูปแบบในการสร้างสรรค์ และองค์ประกอบการแสดงโนราสร้างสรรค์

1.1 แนวคิดในการสร้างสรรค์

ด้านแนวคิดในการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านโนราของโนราสุพัฒน์ นาคเสน พบว่า เกิดจาก 2 แนวคิดหลัก คือ แนวคิดที่ 1 เกิดจากหน่วยงานต่าง ๆ ที่ต้องการให้จัดการแสดง โดยมีการระบุดูประกอบไว้ให้ ได้แก่ การกำหนดด้านวัตถุประสงค์ การกำหนดด้านระยะเวลา การกำหนดด้านเนื้อหาสาระ และการกำหนดด้านปริมาณ ส่วนแนวคิดที่ 2 เกิดจากความต้องการอิสระของโนราสุพัฒน์ นาคเสน ที่ต้องการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านโนราของตน ให้มีความโดดเด่นและแปลกใหม่มากขึ้น

1.2 รูปแบบในการสร้างสรรค์

โนราสุพัฒน์ นาคเสน มีการกำหนดรูปแบบการสร้างสรรค์ ศิลปะการแสดงทางด้านโนรา ให้อยู่ในแนวอนุรักษ์ โดยมีการสร้างสรรค์ปรับปรุง และพัฒนาองค์ประกอบการแสดงบางส่วน ให้มีความแปลกใหม่ แต่ยังคงรูปแบบให้อยู่ในจารีตเดิม ทั้ง โครงสร้างด้านการแสดงโนรา โครงสร้างด้านท่ารำ โครงสร้างด้านบทร้อง โครงสร้างด้านเครื่องแต่งกาย และโครงสร้างด้านดนตรี

1.3 องค์ประกอบการแสดงโนราสร้างสรรค์ของโนราสุพัฒน์ นาคเสน

องค์ประกอบการแสดงในศิลปะการแสดงโนราสร้างสรรค์ ของโนราสุพัฒน์ นาคเสน ประกอบด้วย ผู้แสดง ท่ารำ บทร้อง ดนตรี และเครื่องแต่งกาย

1.3.1 ท่ารำ

โนราสุพัฒน์ นาคเสน ได้มีการสร้างสรรค์ด้านท่ารำโนราใน 2 รูปแบบ คือ การรำที่ไม่มีบทร้อง (รำประสมท่า) และการรำที่มีบทร้อง (รำทำบท)

1) การรำที่ไม่มีบทร้อง การรำที่ไม่มีบทร้อง หรือเรียกว่า “การรำประสมท่า” สามารถจำแนกโครงสร้างท่ารำที่ไม่มีบทร้อง ได้ 3 ส่วน ประกอบด้วย ท่ารำหลัก ท่าเชื่อม และท่ารำอื่นๆ ที่ใช้ประกอบ

ท่าหลัก หรือแม่ท่าโนรา มี 12 ท่า ได้แก่ ท่าวงหน้า ท่าสอดสร้อย ท่าเขาควาย (ในทำนอง) ท่าจีบยาว ท่าขึ้นนอนนั่ง ท่าตั้งเข่าข้าง ท่าตั้งเข่าหน้า ท่าเมขลา ท่าฉากข้าง ท่าขึ้นนอนยืน ท่ายกหน้า ท่าเขาควาย (ในทำนอง)

ท่าเชื่อม คือ ท่ารำ ที่ใช้เชื่อมต่อท่ารำให้เรียงร้อยติดกันจนเกิดเป็นกระบวนการ โดยมีท่าเชื่อมใน 4 ลักษณะ คือ ท่าเชื่อมที่ใช้เชื่อมระหว่างท่า ท่าพัก ท่าเชื่อมที่ใช้เปลี่ยนกระบวนการรำจากการยืนไปสู่การนั่ง และท่าเชื่อมที่ใช้เปลี่ยนกระบวนการรำจากการนั่งไปสู่การยืน

ท่ารำอื่นๆ ที่ใช้ประกอบ ได้แก่ ท่ารำอื่นๆ ที่โนราสุพัฒน์ นาคเสน ได้มีการนำมาสอดแทรกเพิ่มเติมซึ่งจำแนก ได้ 5 ประเภท คือ ท่าค่านับสอดสร้อย ท่าขนาดท่าที่นำมาจากการรำเฉพาะอย่าง และท่ารำที่เป็นอัตลักษณ์เฉพาะตนของครูโนราต่างๆ

2) การรำที่มีบทร้อง การรำโนราที่มีบทร้องประกอบหรือเรียกกันว่า “รำทำบท” เป็นการรำที่ท่าหรือตีบทเพื่อบรรยาย และสื่อความหมายตามเนื้อหาของบทร้องสามารถจำแนกย่อยได้ 2 ลักษณะ คือ การรำแม่บทโนรา และการรำประกอบบทร้องอื่นๆ 1) การรำแม่บทโนรา คือ การรำประกอบบทร้องในแม่บทโนรา ได้แก่ บทครูสอน บทสอนรำ และบทประณม ถือเป็นบทเรียนพื้นฐานการรำโนรา พบว่าโนราสุพัฒน์ นาคเสน ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงหรือปรับปรุง ท่ารำในส่วนนี้แต่อย่างใด เพราะในการรำแม่บทโนรา มีรูปแบบการรำที่ถูกกำหนดไว้อย่างตายตัวตามแบบแผนที่ได้สืบทอดมาจากโนรายุค ชูบัว ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดงโนรา ปี 2530 2) การรำประกอบบทร้องอื่นๆ หมายถึง การรำประกอบบทร้องอื่นๆ ที่ไม่ใช่แม่บทโนรา แต่เป็นบทร้องที่ได้มีการประพันธ์ขึ้นใหม่ ซึ่งโนราสุพัฒน์ นาคเสน ได้มีการสร้างสรรค์ท่ารำตีบทเพื่ออธิบายความหมายตามเนื้อหาของบทร้อง

1.3.2 คนตรี

สำหรับเครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดง ในศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพรรณ นาคเสน ยังคงเป็นวงดนตรีโนราแบบดั้งเดิมที่นิยมใช้กัน ประกอบด้วย ทับ โหม่ง ปี กลอง ฉิ่ง และกรับไม้ไผ่

1.3.3 บทร้อง

ในด้านบทร้องพบว่ามี 2 ลักษณะ คือ บทร้องที่ไม่มีทำรำประกอบ ซึ่งเป็นบทร้องที่ศิลปินโนราใช้ขับหรือร้องเพียงอย่างเดียว โดยไม่มีการรำประกอบ ได้แก่ บททศครู บทหลังม่าน และบทร้องที่มีทำรำประกอบ ได้แก่ บทร้องในการรำแม่บทโนรา และบทร้องอื่นๆ ที่มีทำรำประกอบ

สำหรับบทร้องในศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพรรณ นาคเสน พบว่า มีการประพันธ์บทโนราไว้หลายบท ได้แก่ บทร้องที่ใช้แสดงประกวดในงาน “การประกวดดนตรีและการแสดงพื้นบ้านโนรา” บทร้องที่ใช้แสดงในงานครบรอบ 120 ปี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว บทร้องที่ใช้แสดงในงานเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และบทร้องที่ใช้แสดงในชุดโนราบูชาพระธาตุ ส่วนในด้านการร้องบทโนราพบว่าร้องด้วยทำนอง ทำนองกลอนสิบ ทำนองกลอนแปด ทำนองกลอนหก ทำนองกลอนสี่ ทำนองเพลงทับเพลงโทน ทำนองร่ายหน้าตะแคง และทำนองเพลงผันหน้าสี่โต

1.3.4 เครื่องแต่งกาย

การแต่งกายในศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพรรณ นาคเสน ปรากฏให้เห็น 2 รูปแบบ คือ การแต่งกายโนราแบบเครื่องต้น ที่ใช้ใส่เฉพาะผู้แสดงชาย และการแต่งกายโนราแบบเครื่องเต็ม ที่ใช้ใส่ทั้งผู้แสดงชายและผู้แสดงหญิง การแต่งกายโนราแบบเครื่องต้น เป็นการแต่งกายโนราที่จำลองมาจากแบบโบราณ เป็นลักษณะของเครื่องแต่งกายที่ใช้แต่งเฉพาะผู้แสดงชายเท่านั้น เรียกว่า “การแต่งกายโนราแบบเครื่องต้น” การแต่งกายโนราแบบเครื่องเต็ม เป็นลักษณะการแต่งกายที่นิยมกันทั่วไปในปัจจุบัน เป็นรูปแบบการแต่งกายโนราที่ถูกพัฒนาและปรับปรุงมาจาก รูปแบบการแต่งกายโนราแบบเครื่องต้น

1.3.5 ผู้แสดง

ผู้แสดงในศิลปะการโนราของโนราสุพรรณ นาคเสน มี 2 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มผู้แสดงที่มีพื้นฐานการรำโนรา ได้แก่ เหล่านักเรียนนักศึกษาในวิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช และ “คณะชาตรีศรีนาฏศิลป์” ซึ่งเป็นคณะโนราที่โนราสุพรรณ นาคเสน ได้ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2549

2) กลุ่มผู้แสดงที่ไม่มีพื้นฐานการรำโนรา ได้แก่ เหล่าบุคคลที่เพิ่งเข้าเรียนใหม่ในวิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช หรือเป็นกลุ่มบุคคลจากหน่วยงานภายนอก

2. กระบวนการสร้างสรรค์ศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพรรณ นาคเสน

ในการศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดงโนราของโนราสุพรรณ นาคเสนนั้น ผู้วิจัยได้ทำการคัดเลือกชุดการแสดง เพื่อเป็นตัวอย่างในการศึกษา 4 ชุดการแสดง พบว่าโนราสุพรรณ นาคเสน มีกระบวนการในการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดงโนราอย่างเป็นระบบและมีแบบแผนของตนเอง มีการนำกระบวนการดังกล่าวมาใช้ซ้ำ และกำหนดเป็นแบบแผนในการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะการแสดงทางด้านโนราให้กับตนเอง สามารถจำแนก ได้ 5 ด้าน คือ การสร้างสรรค์ด้านบทร้อง การสร้างสรรค์ด้านผู้แสดง การสร้างสรรค์ด้านท่ารำ การสร้างสรรค์ด้านดนตรี และการสร้างสรรค์ด้านเครื่องแต่งกาย

2.1. การสร้างสรรค์ด้านท่ารำ

2.1.1 ในการสร้างสรรค์ท่ารำที่ไม่มีบทร้อง โнораสุพรรณ นาคเสน มีกระบวนการสร้างสรรค์ท่ารำที่ไม่มีบทร้องให้มีความแปลกใหม่ โดยการนำท่ารำหลัก 12 ท่า มาสลับลำดับท่ารำไปมาได้ตามต้องการ โดยการใช้ท่าเชื่อมต่างๆ เป็นตัวเชื่อมจนเกิดเป็นกระบวนการ ได้แก่ ท่าเชื่อมที่ใช้เชื่อมระหว่างท่า (ใช้ท่าสอด) ท่าพัก (ใช้ท่าโคมเวียน) ท่าเชื่อมที่ใช้เปลี่ยนกระบวนการรำจากการยืนไปสู่การนั่ง (ใช้ท่าสอดนั่ง และท่าหลบเข้า) และท่าเชื่อมที่ใช้เปลี่ยนกระบวนการรำจากการนั่งไปสู่การยืน (ท่าชูพานทอง และท่าตั้งเข้าหน้า) นอกจากนี้ยังได้มีการนำท่ารำอื่นๆ ที่นอกเหนือจากท่ารำหลัก มาเรียงร้อยเพิ่มเติม เพื่อให้การแสดงมีความหลากหลายมากขึ้นไปอีก ได้แก่ ท่ารำค่านับสอดสร้อย ท่ารำนาค ท่ารำที่นำมาจากการรำเฉพาะอย่างอื่น และท่ารำที่เป็นอัตลักษณ์เฉพาะตนของครูโนราต่าง ๆ

2.1.2 การสร้างสรรค์การรำที่มีบทร้อง คือ การสร้างสรรค์ท่ารำตีบท เพื่อบรรยายและสื่อความหมายต่างๆ ตามเนื้อหาของบทร้อง พบว่าโนราสุพรรณ นาคเสน มีวิธีในการประดิษฐ์ท่ารำตีบท โดยอาศัยพื้นฐานองค์ความรู้จาก 3 ด้าน คือ การสร้างสรรค์ท่ารำตีบทจากพื้นฐานความรู้ด้านโนรา การสร้างสรรค์ท่ารำตีบทจากพื้นฐานความรู้ด้านนาฏศิลป์ไทย และการสร้างสรรค์ท่ารำตีบทโดยการคิดสร้างสรรค์ของตนเอง

2.2 การสร้างสรรค์ด้านดนตรี

โนราสุพรรณ นาคเสน มีการนำทำนองเพลงอื่นๆ ที่สอดคล้องกับงานที่จัดแสดง มาบรรเลงกับวงดนตรีโนรา ได้แก่ การอัญเชิญบทเพลงพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพลงราตรีประดับดาว ซึ่งไม่เคยมีศิลปินโนราท่านใดเคยทำมาก่อน

2.3 การสร้างสรรค์ด้านบทร้อง

โนราสุพรรณ นาคเสน ได้มีการประพันธ์ขึ้นใหม่เพื่อใช้ประกอบการแสดงตามโอกาส เพื่อตอบสนองตามวัตถุประสงค์ของหน่วยต่าง ๆ ที่ได้เสนอให้จัดแสดง โดยมีวิธีการประพันธ์บทโนราตามขั้นตอนของตนเอง คือ 1) ศึกษาหาข้อมูลต่าง ๆ ตามวัตถุประสงค์ของการจัดการ 2) สรุปรวบรวมที่ได้ โดยจับเอาแต่ประเด็นที่สำคัญ เพื่อนำไปใส่ในบทประพันธ์ 3) เริ่มการประพันธ์บท โดยการประพันธ์บทโนราตามฉันทลักษณ์ของกลอนโนรา นอกจากนี้ยังมีการกำหนดข้อปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นแนวทางในการประพันธ์บทร้อง คือ เนื้อหาสาระของบทที่ประพันธ์ ต้องสอดคล้องตามวัตถุประสงค์ สาระครอบคลุม มีความกระชับ เป็นภาษาที่เข้าใจง่าย แต่งถูกต้องตามลักษณะฉันทลักษณ์ สามารถนำมาใช้ร่ายได้ และจำนวนบทร้องอยู่ในเวลาที่เหมาะสมกับโอกาสที่จัดแสดง

2.4 การสร้างสรรค์ด้านเครื่องแต่งกายโนรา

มีการศึกษารูปแบบการแต่งกายแบบโบราณ จากข้อมูลภาพถ่ายทางประวัติศาสตร์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้จำลองรูปแบบการแต่งกายโนราแบบโบราณขึ้น เรียกว่า “การแต่งกายโนราแบบเครื่องต้น” และกำหนดให้สวมใส่เฉพาะผู้แสดงชาย

2.5 การสร้างสรรค์ด้านผู้แสดง

โนราสุพรรณ นาคเสน มีการกำหนดแนวทาง เพื่อการคัดเลือกผู้แสดง และการฝึกหัดรำนอราอย่างมีแบบแผน โดยมีวิธีคัดเลือกผู้แสดง คือ 1) เป็นผู้ที่มีใจรักในศิลปะการแสดงโนรา 2) มีสัดส่วนทางด้านร่างกายที่เหมาะสม 3) สภาพร่างกายแข็งแรงและมีความอดทน 4) มีน้ำเสียงที่ดี 5) มีความจำที่ และมีกระบวนการฝึกซ้อมรำนอรา 5 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นตอนในการเตรียมความพร้อมก่อนการฝึกหัด ขั้นตอนในการทำสมาธิกับนักแสดง ขั้นตอนในการปฏิบัติ ขั้นตอนหาความเป็นเอกภาพ และขั้นตอนการซ้อมเพื่อให้เกิดความชำนาญ

อภิปรายผลการวิจัย

1. ในด้านองค์ประกอบการแสดง โนราสุพรรณ นาคเสน ได้มีการสร้างสรรค์ทางด้านท่าร่าย ดนตรี บทร้อง เครื่องแต่งกาย และผู้แสดง ล้วนทำให้เกิดการพัฒนาเป็นองค์ประกอบการแสดงโนราที่แสดงความเป็นอัตลักษณ์ของโนราสุพรรณ นาคเสน แม้ว่าปัจจัยในการสร้างสรรค์ทางด้านโนราจะมาจากด้านต่าง ๆ แต่ในองค์ประกอบการแสดงจะสะท้อนให้เห็นความโดดเด่นในผลงานที่โนราสุพรรณ นาคเสน ได้สร้างสรรค์ขึ้นเสมอ

เนื่องด้วยโนราสุพรรณ นาคเสน เป็นผู้ที่มีความรู้และเชี่ยวชาญเกี่ยวกับองค์ประกอบการแสดงต่างๆ ในศิลปะการแสดงโนราแบบดั้งเดิมเป็นอย่างดี เพราะโนราสุพรรณ นาคเสน มีโอกาสได้เรียนศิลปะการแสดงโนรากับศิลปินชั้นครูหลายท่าน ได้มีโอกาสร่วมแสดงกับโนราคณะต่างๆ ทำให้มีโอกาสเก็บเกี่ยวองค์ความรู้และประสบการณ์มากมาย จึงเป็นผู้ที่มีความพร้อม ในการสร้างสรรค์เพิ่มเติมสิ่งใหม่กว่า สอดคล้องกับ Virulrak (2004) ที่ได้เสนอแนวทางเกี่ยวกับนาฏยประดิษฐ์ว่า แม้จะเป็นศิลปะสร้างสรรค์ที่ต้องการความแปลกใหม่ แต่ก็ต้องอาศัยปัจจัยของจารีตจากอดีตเป็นฐาน วัตถุประสงค์ ความคิด วิธีการศึกษา และเรียนรู้ตัวอย่างจากอดีตยิ่งมากและยิ่งหลากหลาย ก็ย่อมทำให้มีนาฏยประดิษฐ์ สร้างสรรค์งานนาฏศิลป์ได้กว้างไกลมากขึ้น เพราะนักนาฏยประดิษฐ์สามารถนำสิ่งที่ได้พบได้เห็น มาใช้ในการออกแบบงานของตนได้มากขึ้น อีกทั้งสามารถหลีกเลี่ยงการออกแบบไม่ให้ซ้ำกับผลที่มีอยู่แล้ว และทำให้ผลงานสร้างสรรค์ของนักนาฏยประดิษฐ์มีความแปลกใหม่และโดดเด่นอย่างแท้จริง

2. ในด้านการสร้างสรรค์ท่าร่าย เกิดมาจากการเรียงร้อย ท่าร่ายหลัก 12 ท่า ที่มีมาตั้งแต่โบราณ ให้สลับไปมาได้ตามต้องการ ซึ่งท่าร่ายหลักทั้ง 12 ท่า นั้น มีลักษณะเป็นท่านิ่ง ดังนั้นเมื่อต้องการให้ท่าร่ายเคลื่อนไหวจากท่าหนึ่งไปสู่อีกท่าหนึ่ง จึงจำเป็นต้องใช้ท่าที่ใช้เชื่อมระหว่างท่า นั้นก็คือ “ท่าสอด” เพื่อเป็นเครื่องมือในการเชื่อมต่อท่าร่ายจากหน่วยท่าที่ 1 ไปสู่หน่วยท่าที่ 2 และจากหน่วยท่าที่ 2 ไปสู่หน่วยท่าอื่นๆ เรียงร้อยต่อกันไปเรื่อย ๆ ซึ่งลักษณะการเชื่อมโยงท่าร่ายดังกล่าว มีความสอดคล้องกับแนวคิดที่ Kijkhun (2004) ได้เสนอไว้เกี่ยวกับไวยากรณ์ของนาฏยลักษณะว่า ท่าร่าย ประกอบด้วยหน่วยท่า ที่เกิดจากการประสมกันของหน่วยท่าทางทั้งสาม ได้แก่ ท่าต้น ท่าต่อ และท่าตาม โดย ท่าทางที่ต่อเนื่องมาจากท่าต้น เป็นการ

เคลื่อนไหวของอวัยวะจากหน่วยทำต้นของท่าราหนึ่งไปสู่หน่วยทำต้นของอีกท่าราหนึ่ง หรือจากท่าต้นไปสู่ ท่าตาม มีหน้าที่ในการเชื่อมต่อท่ารา เพื่อให้ท่ารามีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน

นอกจากนี้ โนราสุพัฒน์ นาคเสน ได้มีการนำท่าราอื่นๆ มาใช้สอดแทรกเพิ่มเติมในผลงานที่ได้สร้างสรรค์ เนื่องจากมีการเชื่อมโยงทางสังคมที่เปิดกว้าง จึงได้มีโอกาสเก็บเกี่ยวองค์ความรู้เรื่องท่าราต่างๆ ได้มาก โดยการหยิบยืมจากศิลปินโนราชั้นครูต่างๆ ที่ได้ประสบพบเจอจากการร่วมแสดงในคณะต่างๆ แล้วนำมาปรับใช้และสร้างสรรค์ใหม่ตามแนวคิดของตน ซึ่งสอดคล้องกับ Santasombat (2013) ที่ได้เสนอไว้ว่า การผลิตซ้ำรูปแบบของศิลปะ เป็นหลักประกันสำคัญของการสืบเนื่องทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามศิลปะไม่ใช่สิ่งที่หยุดนิ่งหรือไม่เปลี่ยนแปลง เพราะแม้แต่สังคมชนเผ่าเองก็มีการหยิบยืมรูปแบบของศิลปะหรือลีลาการเต้นรำจากเผ่าอื่น มนุษย์ในสังคมทั่วโลก มีความต้องการที่จะสื่อสารบาย สะท้อนหรือแสดงออกซึ่งอารมณ์ความรู้สึก ความเชื่อ และความคิดของตน ด้วยรูปแบบและวิธีการต่างๆ และแม้ว่าศิลปินหรือนักแสดงอาจจะต้องมีความเป็นตัวของตัวเองหรือเอกลักษณ์เฉพาะตัว แต่ศิลปะที่บุคคลเหล่านี้สร้างสรรค์ขึ้นก็มักจะอยู่ในขอบเขตของแบบแผนที่กำหนดและยอมรับ

3. ในด้านธรรมชาติของความเป็นศิลปิน

ในด้านธรรมชาติของความเป็นศิลปินย่อมไม่ชอบการกระทำที่ซ้ำรูปแบบเดิม ๆ จึงเห็นว่าศิลปินย่อมมีการคิดจินตนาการ และสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ ด้านศิลปะอยู่เสมอ ไม่ชอบการลอกแบบ แม้โนราสุพัฒน์ นาคเสน จะอนุรักษ์ท่าราแบบเดิมไว้ แต่ก็จะลอยดอกสิ่งใหม่ ๆ เข้าไปในผลงานเสมอ เพื่อแสดงออกซึ่งความงามตามคติแห่งตน เพื่อให้บังเกิดเป็นสิ่งที่ใหม่กว่า และเพื่อสร้างสัญลักษณ์บางอย่างในผลงานให้คนจดจำ และมันสร้างความเป็นลักษณะเฉพาะตนให้กับตัวศิลปิน โนรา Kongkhang (personal communication, July 17, 2015) กล่าวว่า โนราสุพัฒน์ นาคเสน เป็นศิลปินโนราที่มีความสามารถสูง และมีผลงานที่แปลกใหม่ แต่ในการสร้างสรรค์ผลงานดังกล่าวก็ไม่ได้ขัดต่อจารีตเดิมของโนราแต่อย่างใด จึงทำให้เป็นที่ยอมรับได้ทั้งคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ อีกทั้งผลงานที่ได้สร้างสรรค์ก็มีความโดดเด่นไม่เหมือนใคร แสดงให้เห็นได้ถึงความเป็นอัตลักษณ์เฉพาะตัว ดังนั้นเมื่อมีโอกาสได้ดูได้ชม ก็จะได้รู้ได้โดยทันทีว่าเป็นลักษณะผลงานการสร้างสรรคของโนราสุพัฒน์ นาคเสน

ข้อเสนอแนะ

1. ในด้านนาฏยศัพท์ต่างๆ ที่ใช้เรียกเฉพาะ ในศิลปะการแสดงโนรานั้น มีมากมาย และค่อนข้างซับซ้อนต่อการทำความเข้าใจ อีกทั้งยังไม่เคยมีการบันทึกเป็นตำรา หรือข้อมูลทางวิชาการ ดังนั้นการศึกษาวิจัยด้านนาฏยศัพท์ต่างๆ ของโนราดังกล่าว จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจ และควรมีการศึกษาวิจัย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการศิลปะการแสดงโนรา

2. ด้านการรื้อบทในศิลปะการแสดงโนรา พบว่ามีหลายประเภท และนำมาเรียงได้หลายทำนอง ในแต่ละทำนองก็เรียงแตกต่างกัน ปัจจุบันการสืบทอดด้านการรื้อบทโนรา เป็นลักษณะการถ่ายทอดโดยการฝึกท่องตาม และยังมีได้มีการศึกษาวิจัยหรือบันทึกเป็นตำราใดๆ จึงเห็นว่าการศึกษาด้านการรื้อบทโนราจะเป็นประโยชน์ต่อการอนุรักษ์และสามารถใช้เป็นแบบเรียนได้

3. การศึกษาด้านการสร้างสรรคศิลปะการแสดงโนรา เป็นการศึกษาองค์ความรู้ใหม่ เพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาต่อยอดศิลปะการแสดงโนรา ให้กับศิลปินรุ่นใหม่ในอนาคตได้ ซึ่งพบว่ามีศิลปินโนราชั้นครูอีกหลายท่านที่มีความสามารถและเชี่ยวชาญทางด้านโนรา ที่ควรมีการศึกษาวิจัยในรูปแบบเดียวกัน เช่น โนราน้อมคงเกลี้ยง โนราละมัย ศรีรักษา โนราธรรมนิต นิคมรัตน์ และโนราสาโรจน์ นาคะวิโรจน์ เป็นต้น

Referencnes

- Ketkeaw, S. (1995). *A Comparative Study the Nora Dance Gestures of the five Nora Teachers*. Dissertation of Master Degree of Arts in Chulalongkorn University. [in Thai]
- Kijkhun, C. (2004). *The Essence of Male Classical Dance*. Dissertation of Doctoral Degree of Arts in Chulalongkorn University. [in Thai]
- Kongkhang, N. (2015, July 17). Personal Interview. [in Thai]
- Kosonhemmanee, C. (2010). *The Development of Nora of Khun Oupbathamnarakorn Family (Pum Dheva)*. Dissertation of Master Degree of Arts in Chulalongkorn University. [in Thai]

- Sanloha, O. (1999). *Female Nora*. Dissertation of Master Degree of Arts in Chulalongkorn University. [in Thai]
- Santasombat, Y. (2013). *Human and Culture*. Bangkok: Thammasat University. [in Thai]
- Sensai, P. (2003). *Choreography*. Mahasarakham: Mahasarakham University. [in Thai]
- Nanakorn, W. (1980). *The Legend and Background of Manohra or Nora in Pum Dheva Commemorating the Southern Artist: Khun Oupbathamnarakorn* (p. 73-100). Bangkok: Krung Siam Printing. [in Thai]
- Virulrak, S. (2004). *Principles of Dance Performance Review*. Bangkok: Chulalongkorn University Press. [in Thai]